

B.M. SÜYERKUL

KELİME ANLAMININ DİYAKRONİK DEĞİŞMESİ
(Eski ve Orta Çağ Türk Yazıtları Üzerine)

Мақалада автор көне және орта ғасыр жазбаларындағы сөз мағынасының диахроникалық өзгерісін талдайды.

Автор в статье анализирует диахронические изменения смысла слов в древних и средневековых письменных памятниках.

Dil, daima değişime uğrayan, aynı zamanda hep gelişen bir varlıktır. Dolayısıyla dildeki kelime anlamının da her zaman değişmesi doğaldır. Bu, direk dil taşıyıcısının şuuruna bağlı olan bir süreçtir. Şuur geliştikçe kavram inkişafı büyür ve dolayısıyla kelime anlamının değişimini de etkiler.

Dilimizdeki kelime anlamlarının değişimine tesir eden birçok faktör vardır. Dilbilimciler genellikle bu değişimleri iki ana grup altında toplamaktadır: benzetme yoluyla aktarma (metaphor) ve kavram yansıtmadaki ilişkiye göre aktarma (ad aktarması (metonymy) [1. 93].

İnsan, etrafındaki eşya ve olayların ortaya çıkış sebeplerini, özelliklerini, toplum gelişimi içerisinde tanımaya başlar. İlk defa ortaya çıkan eşya ve olaylara, adlandırma ihtiyacı duyulur. Onlara sürekli yeni bir ad bulma imkansızdır. Dolayısıyla bu yeni kavramlar genellikle o dilin kelime hazinesinde var olan kelimelerle adlandırılıp, o kelimenin temel anlamı yanına ek anlam eklenir. Yani dilbiliminde her bir kelimenin karşıladığı temel anlamı yanında yeni bir kavram yansıtması durumu anlam değişmesi olarak adlandırılmaktadır. Makalemizde ise biz, anlam değişme türlerinden biri olan **aktarmalara** (metaphor) değinmek istiyoruz.

Gerçek şu ki, var olan nesne ve olaylar birbirine şekil, renk, işlev, boyutu gibi herhangi bir özelliği bakımından benzer olabilir.

Aktarma, kelimenin dile getirdiği kavramla, onun gösterileniyle bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak kelimeyi o kavrama aktarma olayıdır. Dilimizde çoğunlukla isim, sıfat ve fiiller bu aktarma yoluyla anlam değiştirmektedir.

Böyle bir anlam değişmesinin dil tarihinde çok eskiden var olduğunu eski yazıtların metinlerini incelerken görebiliriz. Örneğin, Eski Türk yazıtlarında akraba isimleriyle ilgili *kinim* aktarması verilmiştir. *Kinim/kanım* isimleri birbirine bağlıdır. Buradaki *kinim* kelimesi ‘yakınım, kardeşim’ veya ‘kandaşım, kanımız bir’ anlamını vermektedir. Akraba olanların kanı, soyu bir olduğundan *kanım* kelimesinin aktarması olan ‘yakınım, kardeşim’ anlamında kullanılması doğrudur. Yukarıda bahsettiğimiz kelime Yenisey yazıtlarında şu mısralarda geçmektedir: *bodunıma kinimä qadasıma adııldım bökmadım halkımdan, yakınımdan, akrabamdan ayrıldım* (E 116) [2].

Kül Tigin, Tonyukuk, Bilge Kağan yazıtlarında yer alan *Körür erti, buzdım* gibi fiil aktarmalarına değinelim.

Kör kelimesi ‘boyun eğmek, itaat etmek’ aktarma anlamına gelmektedir. Örneğin: qop menä *körti* bana çoğu boyun eğdi (KTuj 30); Türk bodun tabgacqa *körür erti* Türk halkı tabgaça boyun eğdi (Ton 1). Kör kelimesinin “görmek, bakmak” temel anlamı yanına ‘itaat etmek, boyun eğmek, baş eğmek, tapınmak’ aktarma anlamı gelmiştir. *Buz* ‘yenmek, bozmak, yok etmek’ aktarması Bilge Kağan, Kül Tigin yazıtlarında kullanılmıştır: tanut bodunig *buzdım* Tangut halkını bozdum/yok ettim (BK 24); anı jajip türgi jargun költä *buzdımız* yayıp, Türk Yargun gölünde bozduk (KTuj 34) [3].

‘Muhabbetnamede’ **sunmak** fiili *kol sunmak/el uzatmak, boy sunmak/boyun eğmek* olarak anlamında metinde şöyle geçmektedir: **Anın dek yirga kol sundı elik Kim** (ta oralara el uzattım yetişirim diye); **Boyun sundum bu yılda min balaga** (boyun eğdim bu yolda bin belaya); **Boyun sundum cafağa kulmın, ey Can** (Azaba boyun eğen kulunum, ey canım) [4].

Eski Türk yazıtlarındaki kalite benzerliği esasında kurulmuş aktarmalar önemli yer tutmaktadır. Örneğin: Kül Tigin yazıtına ait *tatlı söz, yumuşak hazine* aktarmalarına bakalım: tabgac bodun *sabi sücig agisi jimsaq* ermiş tabgaç halkının sözü tatlı, hazinesi yumuşak idi (KTKC 5). Sab “söz”, sücig “tatlı”, jimsaq “yumuşak”, *agisi* ‘cevher, pahalı (nesne), hazine, hediye’ anlamlarında kullanılmıştır. *Sabi sücig/sözü tatlı, agisi jimsaq/hazinesi yumuşak* aktarmalar mecaz anlamında kullanılmıştır. Sözüün tatlı olması ve hazinenin yumuşak olması mümkün değildir. *Yumuşak ve tatlı* kelimeleri ancak *hazine ve söz* kelimeleriyle birleştiği zaman mecaz anlam kazanmaktadır. Bu aktarmaların anlam değişme gelişimi Yusuf Balasagun’un ‘Kutadgu Bilig’inde görülmektedir: *irig söz* – kaba söz (3426), *jumsak söz* – iyi söz (703), *sücig söz* – tatlı söz (4307), *isig söz* – ılık söz (522); *usak söz* – dede kodu vs. Böylece Abay’ın eserlerinde de görülmektedir: *boş söz, jel söz (boş laf), jılı söz (ılık söz), söz kıldirtuv (laf taşımak), kara söz (nesir yazı)* vs.

Böylece dildeki kelime anlam değişme yollarından çok rastlanan ve en önemlisi olan aktarma yoludur. Aktarma yolu o kadar çok kullanılır ki, kelimenin temel anlamı yanında yan anlam ek anlam olduğu anlaşılabilir hale gelmiştir. Yani kelimenin yeni anlamı sözlükteki esas anlamı olarak yerleşmiştir. Örneğin: Kazak dilindeki *törkin* kelimesi: kızdın törkini(kız tarafı, gelme soyu), istin törkini(işin menşei), sözdin törkini (kelimenin menşei) gibi.

Aktarmalar kullanımına göre iki gruba ayrılır: 1) dil aktarması, 2) şairane aktarma

Dil aktarması, belli bir dil toplumuna, sosyal tabakaya ait olan aktarmalar. Daha çok kalıplaşmış ifadeler olarak kullanılır. Bu genele açık olma özelliği aynı zamanda geleneksel aktarma olarak adını da taşımaktadır. Dilimizdeki çok anlamlı kelimelerin çoğu aktarmalar üzerine kurulmuştur.

Aktarma daha çok insanın duygu, düşüncesine daha doğrusu güzel düşüncesine bağlı olduğu için tüm üsluplarda, türlerde görülmeyebilir. Daha çok

şiiirlerde, yazarların eserlerinde görülür. Şair ve yazarların eserlerinde yer alan aktarmalara şairane aktarmalar diyoruz.

Şairane aktarmanın bir türü, özel aktarmalar, sadece belli bir yazarın eserinde vardır. Yazarların kelimelere çeşitli anlam vererek ustaca kullanılması, herhangi bir olayı, durumu etkili bir şekilde okuyucuya sunmasında yardım etmektedir. Bunlar daha çok şu yöntemlere başvurmaktadır: 1) canlının özelliğini cansıza aktarmak veya tam tersini yapmak, 2) canlının farklı bir özelliğini ikinci canlıya aktarmak, 3) cansızın özelliğini diğer cansıza aktarmak [2, 20]. Örneğin: Abay'ın *asav jurek (deli yürek), gönül kusu(gönül kuşu), talaptın tulparı (talebin, isteğin aygırı)* gibi.

Eski Türk ve Orta Türk devirlerine ait yazıtlarda **suret, tip aktarmalar** çoktur. Dünya görüşümüzün neticesi olup şuurumuzda canlanan tipler, hem ortaya çıkacak sembollerle zengin olup, hem sürekli gelişmeye açıktır.

Eski Türkler totem olarak değer verdiği nesnelere tiplendirilerek aktarmalarda kullanmıştır: *altın başlık yılanın* (Ilık bitig 8); *talım kara küş meni* (Ilık bitig 51); *Kök öri qara buğu ölürtim; Timip buğra men* (Ilık bitig 20) vs. *Ve Tängri jip bulkakın için jakı boltı (yer ve göğün param parça olduğundan düşman oldu)* (KTuj 4); *äsım ağır nä alti är bal barım* (E 514) gibi mısralarda *Tängri jip bulkakın için* aktarması 'yer ve göğün dağılmasından veya barışın olmadığından' gibi anlama gelse, *bal barım* aktarması ise mülkü bala benzetme esasında doğmuştur.

Uyumak, derin uykuya dalmak, insana veya hayvanlara has özelliktir. Ama 'Muhabbetname'nin' yazarı bu ifadeyi 'baht, mutluluk' kavramı ile kullanmaktadır:

Ağır uykuçu bahtım neça yatıyay (bahtım-mutluluğum ne zamana kadar uykuda olur). Buradaki 'ağır' ve 'kalın' kelimelerinin anlamlarında ortak noktaları olmasına rağmen farklılıkları da vardır: bir taraftan ikisi de sürecin uzunluğu ve tamamı anlamını veriyorsa, diğer taraftan 'ağır' kelimesinin anlamındaki 'zor, insanın canına batan, ona eziyet veren' gibi anlamı kahramanın duygusal ve psikolojik durumunu açıklamaktadır. İşte bu, edebi metinde aktarmaların kullanma yönteminin örneğidir.

Biçmek: Kazak dilindeki **kesip-pisti** ikilemesi 'birinin bir meseleyi önceden düşünmek, iyi-kötüsünü ölçmek' anlamında kullanılmaktadır. Orta çağlarda ise bu kelime 'biçti' şeklinde kullanılmıştır. Halk dilinde işte bu anlamını esas alarak Horezmi bu kelimeyi 'Baht-mutluluk', 'Devlet-zenginlik' gibi kavramlarla kullanarak 'kaderin' suretini çizmişti:

Sağadat birla baht ikisi biçti (Devlet ile baht ikisi biçip dikti.)

Yazıtlarda atasözlere de rastlayabiliriz. Atasözlerdeki aktarmalardan bazıları şimdiki Kazak dilinde hâlâ kullanılmaktadır. Örneğin: Orhun Yenisey yazıtlarında atasözler ince - asker aktarmalardan ibarettir: *juiqa äriklig toplagaly ucuz ärmis jincgä äriklig üzgäli:* inceyi bükmek-katlamak kolay; inceyi koparmak da, kolay (Ton 13); *juiqa qalyın bolsar, toplayuluq alp ärmis, jincgä joyan bolsar, üzgülik alp ärmis* İnce/yufka kalınlarsa onu sadece katlarlar, ince kalınlarsa onu sadece alıp koparırlar (Ton 13, 14). Juiqa, jincgä kelimeleri – asker, ordunun

azlığını göstermektedir. Asker- kol/ordu aktarması kullanılmıştır: *Kälir ärsär, kü är ükülür* kol birleşse güçlü olur (Ton 32). ‘Asker çoğalırsa, kuvvet artar’ anlamını vermektedir. Bu atasözler Kazak atasözleriyle anlam ve yapı bakımından iç içedir. Yazıtlardaki *sekiz adaqlıg* (E 426) aktarması şimdiki *Şişmanın/semizin ayağı sekizdir* atasözünde korunmuştur.

XIYyy. yazıtlarımızdaki aktarmalar ise bugünkü dilimizdeki deyimler içerisindedir yer almaktadır:

Acıkmuş böri koyga kiru yanlık (aç kurdun koyunlara saldırması gibi). Bugünkü dilimizde ise bu aktarma ‘*aç kurt gibi saldırdı*’ olarak kısaltılmış şekilde kullanılmaktadır. Bunun gibi **Çerikta kan tamar kamçın uçindin** (*Kavgada kan damlar kamçının ucundan*) aktarması bugünkü deyimler arasında ‘çok sert, kızgın’ anlamını veren ‘kılıcından kan damlar’deyimi şeklinde kullanılmaktadır.

Kamuk şakar tamar duşnamınızın (*alay ederek gülmenizden bile şeker damlar*) gibi düşünceyi, bugünkü dilimizde tatlı dille kendisine çeken insan için kullanıp, ‘dilinden bal akar’ deyiminde de görebiliriz. Ayrıca bu deyim zıddı olan ‘dilinden zehir akar’ (acı dilli insanlar için) aktarması da kullanılmıştır.

Bunun gibi günümüzdeki Kazak dilinde tercümesi bulunan aktarmalara ‘Muhabbetname’den’ örnekler getirebiliriz: **Azdur - azdırmak, yoldan çıkarmak**; **Hiradni azdurur gamzan humarı** (*hareketlerine olan bağlılığım benim aklımı azdırır/kaçırır*)

Örta - yakmak, kavurup küil etme: **Camaling ravnaki alamni örtar** (*Cemalinin alevi alevi yakar*); **Sakakin şuglasi alamni örtar** (*boyun/gırtlakım nuru alevi yakar*); **Yüzün nurı kuyaşın nurın örtar** (Yüzünün nuru güneşin nurunu da yakar).

Kuy – yakmak, harıldamak: **Kuydurdi halkı çehran yolası** (nurlu yüzünün şuası kalbimi yaktı) (4).

Bazı dilciler, ‘Muhabbetnamedeki’ aktarmalar, günümüzdeki dilimizde farklı anlamlarda kullanılmıştır, görüşündedir. Örneğin: **At – atmak, ateş etmek**: **Vagar ok atsanız bagrım nişana** (*Eğer ateş etseniz/vursanız bagrım/ciğerim nişan olsun*)[4]. *Burada tabiki aşık olan insanın sevgilisi için canı feda/ kurban olmaya hazır anlamı verilmiştir.*

Horezminin eserlerinde daha çok ‘gönül’ aktarması kullanılmıştır. Bugünkü dilimizde gönül verilir. Orta çağ şairleri ise sevgilisinden gönlünü alırlar ve başka birisine verirler, ihtiyaç duyulursa onu (gönlü) bağlarlar: **Könül sizdin alıb, kimga berayın** (*gönlümü sizden alıp kime vereyim?..*); **Könülni bağlağayın özga yara** (*Gönlümü bağlayayım başka yâra*). Başka sevgilisi olduğunu şair anlıyor ve ona boyun eğiyor: **Sena almak könülni hatm boldı** (*Sana gönül almak (ele geçirmek, kalb yakmak) doğal oldu.*) Şair kalbindeki duyguyu zor tutarak, sevgilisine olan dürüstlüğü tüm gücüyle korumaya hazır olduğunu böylece ifade etmektedir: **Könülga özganin mehrin yavutman** (*Gönlünüze başkının sevgisini yaklaştırmayın*)[4].

Sevgilisinin kalbine yol bulamayınca, onu hafif rüzgardan bile kıskanır: **Saba tek bilmas ahır öz çağını, Basar hardam işikin toprakını. Kuyar könlüm**

sabanın ol işidin. Neçuk kim kuysa hirmanlar yaşındin. (Sabah rüzgarı durmak bilmez, her zaman kapının önündeki toprağı basıp geçer, içim yanıyor rüzgarın bu işine, okundan yanmış harman gibiyim [4].

Şair bu durumdan kurtulacağına şüpheyile bakıyor: **ali gönül kutulmas damınızdin** (ama gönlüm (kalbim) kurduğunuz tuzağınızdan kurtulamaz.) Sevgilisine yetişemeyeceğini bildiği için pişmanlık duyar. **Gönül tatmadı bağın meyvasını** (gönlüm bulmadı gönül meyvesini) [4].

Böylece dilimizde çok eskiden var olan aktarma yöntemi, insanın düşünme sistemi gelişimine bağlı olup, dil grubunun kognitif (bilişsel) şuurunda yerleşmiş dünya suretinde özel yere sahiptir. XIY yy. yazıtlarındaki aktarmalar, Horezmi'nin sadece güzellik anlayışını aktarmayıp, aynı zamanda o dönemki halkın dünya bakışı ve anlayışının gelişimine has olayları da içermektedir.

Netice olarak yazıtların dili, bilhassa edebi metinleri araştırma çalışmaları etnolengüistik alanında yeni bir çığır açar kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

1. *Prışepova İ.L.* İzmeneniye semantiki slova i ego istoričeskaya obuslovlennost// Materialı IX respublikanskoy naučno- teoretičeskoy konferentsii. Belarus. Grudno: GrGU. 2004. -231 s.
2. *Bolganbayev A.* Kazak tilindegi sinonimder Almatı: Ğılım, 1970. -204 s.
3. *Aydarov Ğ.* Köne Türki jazba eskertkişterinin tili, Almatı: Ğılım, 1991. -245 s.
4. *Sagındıkuh B., Taşimbay S.* 'Muhabbatnama' (XIV. yy.) eskertkişinin metini. Oku kitabı- Almatı: Kazak Üniversitesi, 2007. - 228 s.

REZUME

SUYERKUL B. (Almaty)
DIACHRONIC CHANGE IN THE MEANING OF WORDS
(in ancient and medieval Turkic written monuments)

The author of the article examines diachronic change the meaning of words in ancient and medieval written monuments.